ज्ञानविविधा

कला, मानविकी और सामाजिक विज्ञान की सहकर्मी-समीक्षित, मूल्यांकित, त्रैमासिक शोध पत्रिका

ISSN : 3048-4537(Online)
3049-2327(Print)
IIFS Impact Factor-2.25
Vol.-2; Issue-4 (Oct.-Dec.) 2025
Page No.- 484-490
©2025 Gyanvividha
DOI :-10.71037/gyanvividha.v2i4.67
https://journal.gyanvividha.com

Author's :
डॉ. देवेन्द्रसिंहराजपूतः
सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, हरियाणा केन्द्रिय विश्वविद्यालयः, महेन्द्रगढम्

Corresponding Author :
डॉ. देवेन्द्रसिंहराजपूतः
सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, हरियाणा केन्द्रिय विश्वविद्यालयः, महेन्द्रगढम्

भारतीयज्ञानपरम्परायां कर्मसिद्धान्तस्य स्वरूपं दार्शनिकविश्लेषणञ्च

सारांशः भारतीयज्ञानपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमा समृद्धा च ज्ञानपरम्परा अस्ति, यत्र मानवजीवनस्य स्वरूपं, तस्य प्रयोजनं, आचारः, नैतिकता, ज्ञानं, कर्म च गम्भीरतया विविच्यते। अस्यां परम्परायां कर्मसिद्धान्तः मानवजीवनस्य नैतिक-दर्शनस्य च महत्त्वपूर्णः आधारः परिगण्यते। कर्मसिद्धान्तस्य मूलभावना एषा अस्ति यत् मनुष्यस्य प्रत्येकं कर्म तस्य जीवनस्य स्वरूपे, कर्मफले, संस्कारेषु च प्रभावं जनयति। अतः कर्म केवलं बाह्यक्रियामात्रं न, अपितु कर्तुः सङ्कल्पेन, प्रयोजनेन, नैतिकमूल्यैः च सम्बद्धा प्रक्रिया अस्ति। अस्मिन् शोधकार्ये भारतीयज्ञानपरम्परायां प्रतिपादितस्य कर्मसिद्धान्तस्य दार्शनिकं विश्लेषणात्मकञ्च अध्ययनम् क्रियते। वैदिकसाहित्ये, उपनिषत्सु, महाभारते, भगवद्गीतायां च कर्मसम्बद्धानां विचाराणां विवेचनपूर्वकं परीक्षणं विधीयते। विशेषतः कर्म, कर्मफल, कर्तृत्वभावना, पुनर्जन्म, नैतिक-उत्तरदायित्वं तथा मोक्षः इत्येतेषां परस्परसंबन्धानां दार्शनिकदृष्ट्या विश्लेषणं क्रियते। भगवद्गीतायां प्रतिपादितस्य निष्कामकर्मयोगस्य, उपनिषदां कर्म-ज्ञानसम्बन्धस्य तथा भारतीय-दर्शनपरम्परायां कर्मणः विविधस्वरूपस्य तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्षण-मपि अस्य अध्ययनस्य प्रमुखो भागः अस्ति। अस्य शोधस्य माध्यमेन कर्मसिद्धान्तस्य केवलं आध्यात्मिकं धार्मिकं वा स्वरूपं न, अपितु तस्य नैतिकं, सामाजिकं, दार्शनिकं तथा मानवीयं महत्त्वम् अपि प्रकाशयितुं प्रयत्नः क्रियते। भारतीयज्ञानपरम्परायाः दृष्ट्या कर्म मनुष्यस्य स्वातन्त्र्यं, उत्तरदायित्वं, आचारशुद्धिं तथा आत्मोन्नतिं प्रभावितुं शक्नोति। अतः कर्मसिद्धान्तः भारतीयदर्शनस्य एकः मूलभूतः सिद्धान्तः भूत्वा अद्यतन-जीवनेऽपि नैतिकमूल्यानां, कर्तव्यबोधस्य तथा उत्तरदायित्वचेतनायाः विकासे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति।

प्रमुखशब्दाः भारतीयज्ञानपरम्परा, कर्मसिद्धान्तः, कर्म, कर्मफलम्, निष्कामकर्म, पुनर्जन्म, नैतिकता, मोक्षः, भारतीयदर्शनम् ।

1. भारतीयज्ञानपरम्परायां कर्मसिद्धान्तः आत्मानं पुनर्जन्मं च मन्यन्ते ये भारतीयदर्शनस्य सर्वे विद्यालयाः कर्मवादस्य सिद्धान्तं स्वीकुर्वन्ति । कर्मशब्दः 'कृ' धातु 'मनिन्' प्रत्ययेन सह इति मूलात् निष्पन्नः । अर्थः - कार्यं, कर्तुं योग्यं, कर्म, कर्तव्यं, वृत्तिः, प्रवृत्तिः च परिणमति। एवं प्रकारेण यत् क्रियते तत् कर्म उच्यते । दर्शने कर्मशब्दः द्वयोः भिन्नयोः अर्थयोः प्रयुक्तः अस्ति- कर्म कर्मपरमाणुः च । मनसि वा शारीरिकं वा मनुष्यस्य प्रत्येकं कर्म 'कर्म' उच्यते । एतदतिरिक्तं जैनदर्शने कर्म कर्मपरमाणुः इति निर्दिशति । एते कर्मपरमाणुः आत्मनः आकृष्टाः भूत्वा आत्मानं लप्य आत्मानं प्रभावितयन्ति। अन्येषु दर्शनेषु कर्मशब्दः दर्शने यस्मिन् अर्थे प्रयुक्तः तदपेक्षया सदृशेन वा किञ्चित् भिन्नतया वा प्रयुक्तः अस्ति। वेदान्तदर्शने कर्म माया अथवा अविद्या इति उच्यते, सांख्यदर्शने क्लेश इति, न्यायवैशेषिके अद्रष्ट इति, बौद्धदर्शने कामना, मीमांसादर्शने अपूर्व इति उच्यते।

2. वैदिकसाहित्ये कर्मसिद्धान्तः भारतीयदर्शनस्य कर्मसिद्धान्तः अतीव प्राचीनः सिद्धान्तः अस्ति, यस्य उल्लेखः प्रथमतया ऋग्वेदे ऋत" रुपेण कृतः अस्ति । "ऋत" शब्दस्य शाब्दिकार्थः वस्तुनां कार्यम्। ऋत" सामान्यतः सर्वविधनियम इत्यर्थः । ऋत आधारेण एव सम्पूर्णं जगत् सम्यक् व्याख्यातुं शक्यते। ऋत इत्यस्य कारणेन एव वयं जगति क्रमं द्रष्टुं शक्नुमः। व्यापकतया वेदाः द्विधा विभक्ताः सन्ति । ते ज्ञानकाण्डाः कर्मकाण्डाः च । आध्यात्मिकचिन्तनस्य विचारः ज्ञानकाण्डे, संस्कारेषु च पूजायाः विचारः दृश्यते । दार्शनिकजगति तु कर्मवेगः अतीव विचित्रः इति मन्यते। पुण्य पापं च संवत्सरस्य रुपद्वयं स्मृतम्। कर्म ज्ञानं च पन्थानं वेदप्रोक्तम् । अस्मिन् प्रथमः मार्गः कर्ममार्गः । द्वितीयः ज्ञानमार्गः । प्रथमः कर्ममार्गः द्वितीयः संन्यासमार्गः। उभयोः परिणामः भिन्नः भवति । यज्ञादिकर्मकरणं कर्ममार्गः। वेदेषु उक्तं यत् विद्वान् यज्ञं कृत्वा सम्पादयति (विधानजयते, विद्यान्यजयति), एवं संस्कारानुष्ठानमपि वैदिकधर्मः।

वेदानुरूपं कर्मप्रकाराः वेददर्शने द्वे प्रकारे कर्मे वर्णनं भवति **-**

1. **निषिद्धकर्म**वेदेषु चोर्यव्यभिचारः अनृतः वञ्चना बलात्कारः हिंसा इत्यादयः निषिद्धाः कर्म इति वर्णिताः । -
2. **पुण्यकर्म** वेद यज्ञ कर्मादि पूजनं पुण्य कर्म मन्यते । लतावृक्षादिनिषेधकर्मकर्त्ता जघन्यजातिषु प्रसवति, सद्कर्मकर्त्ता च सद्ज़ातौ प्रसूति।

ऋग्वेदे विभिन्नविभक्तिषु प्रायः 50 वारं कर्मशब्दस्य प्रयोगः कृतः अस्ति । सत्कर्म 'अकर्म' इत्यादिषु सर्वेषु रूपेषु अपि प्रयुक्तम् अस्ति । ऋग्वेदे 'क्रतु' शब्दः कर्मार्थे अपि प्रयुक्तः - .

यो जात एव प्रथमो मनस्वन
देवो देवान क्रतुना पर्यभूषट्।[1]

3. उपनिषत्सु कर्मसिद्धान्तः ऋग्वेदस्य ऋत् सिद्धान्तः उपनिषत्सु कर्मसिद्धान्तस्य रुपं गृह्णाति । उपनिषदानाम् अनुसारं नैतिकजगति कर्मसिद्धान्तस्य समानं स्थानं यथा भौतिकलोके एकरुपतासिद्धान्तस्य भवति । अस्मिन् नैतिकलोके मनमाना किमपि नास्ति। वयं यत् रोपयामः तत् लभामः। गुणसंवर्धनेन गुणं लभते पापसंवर्धनेन च।

बृहदारण्यकोपनिषदः "कर्मप्रत्ययेन यथा यथा वर्तते तथा भविष्यति, पुण्यकर्म कुर्वन् प्रशंसनीयः, दुष्टकर्म कुर्वन् पापी च भविष्यति" इति ।

उपनिषदः तावत्पर्यन्तं गतः यत् "यदि त्वं शतं वर्षाणि जीवितुं इच्छसि तर्हि सत्कर्म कुर्वन् एव जीवतु, अन्यथा भवतः कृते जीवनस्य कोऽपि अर्थः नास्ति, परन्तु एतानि कर्माणि अहङ्कारभावेन न कुरु किन्तु एतानि कर्माणि दिव्यवर्गस्य मन्यन्ते येन भवतः एतानि कर्माणि बन्धनस्य कारणं न भवेयुः" इति। इशावस्योपनिषदस्य द्वितीयः श्लोकः कुतः

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ।।[2]

उपनिषत्सु उक्तं यत् जीवनस्य परमं लक्ष्यं-अमरत्वं-यज्ञादिकं संस्कारं कृत्वा न साधयितुं शक्यते। मुण्डकोपनिषदः कथयति यत् एते कर्माणि शूद्रनौका इव सन्ति येन अस्तित्वसागरः लङ्घयितुं न शक्यते। ये अज्ञानिनः एतत् परमं मन्यन्ते, स्वीकुर्वन्ति च, ते पुनः जरामरणजाले फसन्ति।

प्लवा ह्योते अदृढ़ा यशास्या ।
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।।
एतच्छ्यो येभिनन्दन्ति मूढ़ा ।
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ।।[3]

ईशावस्योपनिषदं ज्ञानं कर्म च समानं महत्त्वं ददाति यत् "विद्या" "अविधा" च इति उच्यते तथा च कर्म अविद्या च प्रथमस्थानं ददाति।

"अन्धनामः प्रविशन्ति येविधामुपासते ।
ततोभूय इव ते तथो य उ विधाया रताः ।।"[4]

"ये जनाः अज्ञानं कर्म च भजन्ति ते अज्ञानस्य गहने अन्धकारे प्रविशन्ति, ये जनाः ज्ञानानुसन्धाने मग्नाः जनाः तस्मादपि अधिकं अन्धकारं प्रविशन्ति। अथ इत्युक्तम्-

"विद्या चाविधां च यस्तद्वेदोभय तह।
अविद्या मृत्यं तीर्त्या विध्यामृतमश्नुते।।"[5]

"एतयोः अर्थात् विद्या ज्ञानं अविद्याकर्म च मिलित्वा यः अवगत्य वर्षाभ्यासं कृत्वा मृत्युं लङ्घयति, ज्ञानाभ्यासेन अमृतं भुङ्क्ते च।"

उपनिषत्सु कर्म मोक्षं च – उपनिषत्सु कर्मणः मानवजीवने महत्त्वपूर्णं स्थानं प्रतिपादितम् अस्ति। कर्म मनुष्यस्य नैतिकजीवनस्य आधारः भवति, किन्तु केवलं कर्मणा मोक्षप्राप्तिः न भवति। उपनिषदः कर्मणः अपेक्षया ज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। आत्मज्ञानस्य उदयेन अविद्या विनश्यति, तेन कर्मबन्धनात् मुक्तिः प्राप्यते। एवं कर्म, ज्ञानं, मोक्षश्च परस्परसम्बद्धाः सन्ति। ***"उत्तिष्ठ जाग्रत।"***[6] (उत्तिष्ठ कर्मणा सत्यं अन्वेष्यताम्)

4. गीतादर्शने कर्मसिद्धान्तः श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मसिद्धान्तस्य गहनतया व्याख्यानं कृतम् अस्ति । गीता 'कर्मयोगशास्त्र' इति उच्यते। वस्तुतः 'कर्मयोगः' गीतायाः बृहत्तमः उपदेशः अस्ति। यदि सत्यं वक्तव्यं तर्हि स्वकर्तव्यविभ्रमस्य अर्जुनस्य, कर्ममार्गे मार्गदर्शनार्थं गीता लिखिता आसीत्। अर्जुनः युद्धक्षेत्रे युद्धं कर्तुं नकारयति यतः तत्र ते मन्यन्ते यत् तेषां बन्धुजनाः सर्वे युद्धक्षेत्रे हताः भविष्यन्ति। एवं प्रकारेण अर्जुनः कर्मतः निवर्तयितुम् इच्छति परन्तु श्रीकृष्णः स्वयं कर्मस्य आवश्यकतायाः महत्त्वस्य च उपरि बलं ददाति। अर्जुनस्य समस्याः मनसि कृत्वा सः मनुष्यम् एतादृशं सक्रियजीवनं जीवितुं सल्लाहं ददाति यस्मिन् मनुष्यस्य सम्पूर्णं जीवनं ईश्वरेण सह सम्बद्धं भवति। वस्तुतः कार्यं कर्तुं मानवस्य स्वभावः एव यतः कोऽपि व्यक्तिः क्षणमपि कार्यं विना तिष्ठितुं शक्नोति । मनुष्यः स्वकर्तव्यं कर्तुं बाध्यः अस्ति। एतत् गीतायां यथावत्पुष्टिःकृता अस्ति-

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।। [7]

एवं गीता कर्मत्यागस्य स्थाने कर्मणि त्यागस्य उपदेशं करोति। वस्तुतः पुरुषस्य कर्म प्रति प्रवृत्तिः भवेत्, कर्मफलात् निवृत्तिः च भवेत् । कार्यं करणं प्रवृत्तिः कार्यफलत्यागः निवृत्तिः एव। गीतायाः दृष्ट्या भौतिककामनाधारितकर्मत्यागः पण्डितैः संन्यासः सर्वकर्मफलत्यागः च त्याग इत्युच्यते -

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः । [8]

गीतायाः मते स्वार्थकार्यं न कर्तव्यं किन्तु निःस्वार्थकार्यं कर्तव्यम् । स्वार्थकर्म बन्धनहेतुत्वात् । सकाम कर्मकारणात् आत्मा जायते पुनः पुनः । बुद्ध एव उक्तवान् यत् कामकर्म कृत्वा आत्मा पुनः पुनः जन्म प्राप्नोति। अतः बन्धनमुक्तं कर्तुं निःस्वार्थं कर्म कर्तव्यम् । कर्मफलत्यागं न तु कर्मफलत्यागं कर्तव्यमिति गीतायां पुनः पुनः उक्तम् । निःस्वार्थकर्मस्य महत्त्वं मनसि कृत्वा भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय कथयति-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।।[9]

कर्मयोगः किम् ? - कर्मयोगः भगवद्गीतायां व्याख्यातः यत् कथं मनुष्यः परिणामस्य इच्छां विना कार्यं कृत्वा आध्यात्मिकविकासं मोक्षं च प्राप्नोति। कर्मयोगः गीतायां कार्यकरणमार्गः इति वर्णितः, येन मनुष्यः स्वकर्तव्यं कृत्वा मोक्षं प्राप्नुयात्

निष्कामकर्मः- निष्कम् कर्म इत्यर्थः फलस्य इच्छां विना कार्यं करणं। गीतायां कर्मयोगं व्याख्याय श्रीकृष्णः उक्तवान् यत् मनुष्यः कार्यं कर्तव्यं, परन्तु कार्यफलस्य चिन्ता न कर्तव्या। कार्यफलचिन्ता कर्मबन्धे बद्धो भवति, निष्कं कर्म कृत्वा तु मोक्षं लभते इति गीतायां कथ्यते ।

सकामकर्मः- सकाम कर्म इत्यर्थः फलकामना सह कार्यं करणं। गीतायां सकाम कर्म कर्मबन्धनकारणमिति वर्णितम्, यतो हि एतस्मात् कारणात् कार्यफलचिन्तायां फसति

न हि कश्चित्क्षमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्[10]

"ननु कोऽपि मानवः क्षणमपि निष्क्रियः तिष्ठितुं न शक्नोति।"

अस्मिन् श्लोके भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् कोऽपि व्यक्तिः कियत् अपि शक्तिशालिनः सन् अपि निष्क्रियः तिष्ठितुं न शक्नोति। कर्म करणं प्रकृतेः नियमः, तस्य विरोधः कर्तुं न शक्यते।

ज्ञानयोगकर्मयोगानुसारं विहितकार्यं विना आसक्तिं करणस्य श्रेष्ठत्ववर्णनम् –

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥[11]

अर्जुन उवाच- हे जनार्दन ! यदि त्वं कर्मापेक्षया ज्ञानं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि हे केशव! किमर्थं मां घोरं कर्म कर्तुं प्रेरयसि।

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥[12]

इह लोके भक्तिः द्विविधा (साधनायाः प्रौढः अवस्था अर्थात् पराकाष्ठा भक्ति उच्यते) । तानि मया पूर्वमेव उक्तानि। तेभ्यः बहिः सांख्ययोगिनां भक्तिः ज्ञानयोगद्वारा भवति (मायाजाः सर्वे गुणाः गुणाः इति अवगत्य मनः इन्द्रियाणां शरीरेण च कृतेषु सर्वेषु कर्मसु कर्तृत्वस्य गौरवविहीनत्वेन सर्वव्यापी सच्चिदानन्दघनपरमात्मा च 'ज्ञानयोगः' इति कथ्यते 'संन्यास', 'सांख्ययोग' इत्यादि) तथा योगिनां भक्तिः कर्मयोगद्वारा (फलं आसक्तिं च त्यक्त्वा ईश्वरार्थं समतापूर्वकं ईश्वरस्य आदेशानुसारं कर्म करणं 'निष्कम् कर्मयोग' इति कथ्यते, एतत् 'समत्व योग', 'बुद्धियोग', 'कर्मयोग', इति नाम्ना उच्यते, 'तदर्थकर्म', 'मदर्थ कर्म', 'मत्कर्म' आदि)।

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥[13]

न कञ्चित् कार्यम् आरभ्य न पुरुषः निष्कर्मताम् (पुरुषस्य कर्माणि यया अवस्थायां निष्क्रियानि भवन्ति अर्थात् किमपि परिणामं न जनयितुं शक्यन्ते सा निष्कर्मता' इति उच्यते) अर्थात् योगभक्तिः, न च कार्याणां परित्यागमात्रेण सिद्धिं अर्थात् सांख्यभक्तिः प्राप्तुं शक्नोति।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥[14]

त्वं यथा शास्त्रोक्तं कर्तव्यं करोषि यतो हि कार्यकरणं कार्या न करणं श्रेयस्करम् तथा च कार्याभावेन तव शारीरिकजीविका अपि न सम्भवति।

5. वैदिकदर्शने कर्मसिद्धान्तः भारतीयविचारधारायां वेदानां महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति । ते ज्ञानस्य शाश्वतानां भण्डाराः सन्ति। वेदाः विविधाः सिद्धान्तैः पूर्णाः सन्ति । तेषु सर्वविधविचाराः, दार्शनिकाः, धार्मिकाः, नैतिकाः च उपलभ्यन्ते । वेदेषु 'ऋत संकल्पना' इति आचारसिद्धान्तानां चर्चा कृता अस्ति । भारतीयदर्शने स्वीकृतस्य 'कर्मसिद्धान्तस्य' पूर्वरूपं 'ऋत -अवधारणा अस्ति । अस्याः अवधारणायाः मन्त्रेषु उत्तमं स्थानं प्राप्तम् । वेदेषु देववर्णनेषु 'ऋतस्य गोप्ता' ('ऋतस्य रक्षकः) ऋतायुः (रताभ्यासकः) इति शब्दानां पुनः पुनः प्रयोगः कृतः अस्ति । 'ऋत शब्दः पूर्वभारतीयमूलस्य अस्ति । अयं शब्दः प्रारम्भे 'प्रकृतेः एकरूपता' अथवा 'घटनानां व्यवस्थितः क्रमः' इति अर्थे प्रयुक्तः आसीत् । वैदिकयुगस्य प्रारम्भिककाले यज्ञानाम्, प्राकृतिकदेवतानां च अत्यन्तं उच्चं स्थानम् आसीत् । क्रमेण कर्म देवदेवानां स्थानं गृहीतवान् । फलतः यज्ञकर्तृभिः कर्मविश्वासः आरब्धः । देवदेवतानां स्तरानुसारं यज्ञस्य संचालनं प्रारब्धम् । समाजे एषा भावना प्रबलः भवितुं आरब्धा यत् केवलं यज्ञः (अग्नियज्ञः) एव कर्मफलं दातुं शक्नोति। तर्कशास्त्रस्य दर्शनस्य च युगे अस्याः परम्परायाः नाम मिमामसा दर्शनम् इति अभवत् । परन्तु वैदिकपरम्परायां यज्ञसंस्कारस्य विकासेन सह देवदेवतानां विषये चिन्तनस्य अपि विकासः अभवत् । ब्राह्मणयुगे एकः प्रजापतिः देवधिदेवस्य स्थानं गृहीतवान्। प्रजापतिः स्वपरम्परायां कर्मसिद्धान्तं स्थानं दत्तवान्। स्वनियमानुसारं ब्राह्मणाः प्रजापतिकर्मसिद्धान्तान् संयोजयन्ति स्म ।

सः मन्यते स्म यत् प्रत्येकं जीवः स्वस्य कर्मणां परिणामं निश्चितरुपेण प्राप्नोति । न जीवस्य हस्ते भवति फलं प्राप्तुं । ईश्वरः प्रत्येकस्य जीवस्य कर्मणानुसारं परिणामं निर्धारयति। एतां विचारधाराम् अङ्गीकुर्वन्ति वैदिकदर्शनस्य मुख्याः शाखाः न्याय-वैशेषिकं, वेदान्तं, सांख्यदर्शनं च ।

कर्मार्थः- 'कर्म' इत्यर्थः कार्यः कर्म वा । शारीरिकं, मानसिकं, वाक्द्वारा वा कृतानि कर्माणि निर्दिशन्ति ।

"नियातं कुरु कर्म त्वम्।"[15]

कर्म-धर्मयोः सम्बन्धः कर्म न केवलं कर्म, धर्म (नैतिकता) सत्याधारितं भवितुमर्हति। वैदिकसिद्धान्तः उपदिशति यत् प्रत्येकस्मिन् कर्मणि धर्मानुसरणं अनिवार्यम्।

कर्म धर्मश्च ऋग्वेदे – "कर्मणैव हि संसिद्धिः।"[16] (सिद्धिः कर्मणा एव भवति)

वैदिकदर्शने कर्म त्रयः प्रकाराः सन्ति-

1. सञ्चित कर्म - वर्तमानकालात् पूर्वं जन्मनि कृतं कर्म जन्मनन्तरं बहुषु जन्मेषु कृतं कर्म यत् सञ्चितं भवति तत् सञ्चितकर्म इति कथ्यते। अस्य कर्मस्य फलं न उद्भवति। संस्कारः भवितुं स्वसमयं प्रतीक्षते।

2. प्रारब्ध कर्म - प्रारब्ध कर्म तानि कर्माणि परिणामप्रधानाः। वर्तमानजीवने जीवः यत् किमपि शुभं दुष्टं वा परिणामं अनुभवति तत् प्रारब्धकर्मफलम्। सत्त्वस्य दैवं चैतन्यकर्मभ्यः फलप्रधानकर्मेभ्यः च भवति । देवं दैवं वा इत्यपि कथ्यते। अत्यावश्यकं जीवस्य पूर्वनिर्धारितकर्मविपाकानुभवः ।

3. संचियामन् कर्म - अस्मिन् जीवने वर्तमानकाले च जीवैः क्रियमाणं कर्म क्रियामं कर्म इति कथ्यते । अस्य कर्मस्य फलं भविष्ये द्रष्टव्यम्" इति ।

6. उपसंहारः भारतीयदर्शने कर्मस्य विकासः बहुविधः अभवत् । ऋग्वेदात् आरभ्य एषा प्रक्रिया शतदर्शनेषु नास्तिकदर्शनेषु च प्रफुल्लिता अस्ति, अद्यापि विकासं प्रति प्रगच्छति। सर्वेषु भारतीयदर्शनेषु मुख्यतया जीवस्य व्यक्तित्वं सुदृढं कर्तुं कर्मनियमस्य सिद्धान्तस्य वर्णनं कृतम् अस्ति । अस्मिन् एव केचन मूलभूताः प्रत्ययाः उद्भवन्ति ये व्यक्तित्वविकासे अतीव उपयोगिनो भवन्ति ।

यथा नैतिकं कर्म अनिवार्यतया फलं ददाति तथा कर्मचक्रं शाश्वतं भवति, मनुष्यैः स्वकर्मणां परिणामः भोक्तव्यः भवति । एतत् कर्मविपाक इति उच्यते। कर्मविपाकस्य प्रथमः नियमः अस्ति यत् एकदा कर्म आरब्धः तदा तस्य चक्रं वा व्यापारः वा अबाधरूपेण अग्रे गच्छति। स एवम् एव तिष्ठति यावत् मोक्षं न लभते। तावत् सुकृतस्य परिणामः शुभः, दुष्टकर्मणां च परिणामः। कर्म न केवलं शारीरिकं कर्म, अपितु सर्वविधं मानसिकं, आध्यात्मिकं, भावात्मकं च कर्म अपि अन्तर्भवति, अतः आचार्यशङ्करस्य मतं यत् कर्मस्य परिणामः अस्मिन् लोके वा परस्मिन् वा प्राप्यते। आत्मा कर्मणा बद्धः भवति। कर्मणा अपि मोक्षः सम्भवति। गीता-मिमामसा-दर्शनयोः अपि मतं वर्तते यत् कर्मस्य व्याख्यानं तस्य आत्मानः सह सम्बन्धस्य मौलिक-प्रत्ययस्य आधारेण भवति । कर्म जीवस्य व्यक्तित्वे वर्तमानविषमताविसंगतिषु ये भ्रमाः सन्ति तान् दूरीकृत्य सन्तुष्ट्यर्थं दार्शनिकं आधारं प्रस्तुतं करोति यतोहि कर्मकारणात् केचन धनिनः, केचन दरिद्राः, केचन सुखिनः, केचन दुःखिताः। गीतायां श्रीकृष्णेन कर्मबन्धनस्य वर्णनं यथा-

शुभाशुभ फलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः
सन्यासयोग युक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।।[17]

एतानि सर्वाणि कर्माणि जीवानां व्यक्तित्वे बहूनां भेदानाम् कारणं भवन्ति । अस्य कारणात् आधुनिकयुगे मनुष्यस्य व्यक्तित्वं निराशाजनकं, बद्धं, निर्जीवं च जातम् । अतः केवलं भारतीयदर्शने कर्मनियमस्य उद्देश्यं एतान् सर्वान् विसंगतयः दूरीकृत्य व्यक्तिस्य निर्माणं भवति। व्यावहारिकजीवने समुचितं कर्मसिद्धान्तं स्वीकृत्य मनुष्यः स्वस्य व्यक्तित्वं श्रेष्ठं कर्तुं शक्नोति ।

सन्दर्भ-सूची :

1. ऋग्वेदः, 10.120.1
2. *ईशावास्योपनिषदः*, 11
3. *मुण्डकोपनिषदः*, 1.2.7
4. *ईशावस्योपनिषदः*, 12
5. *ईशावस्योपनिषदः,* 13
6. *कठोपनिषद,* 1.2.6
7. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 2.5
8. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 18.2
9. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 2.47
10. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 3.5
11. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 3.1
12. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 3.3
13. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 3.4
14. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 3.8
15. श्रीमद्भगवद्गीता, 3.8
16. *ऋग्वेद,* 10.121.10
17. *श्रीमद्भगवद्गीता,* 9.28

सन्दर्भग्रन्थसूची :

1. चतुर्वेदी, बृजमोहन, *साँख्यकारिका,* नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली.

2. पाठक, राजमूर्ति, *भारतीय दर्शन की समीक्षात्मक रूपरेखा,* अभिमन्यु प्रकाशन, इलाहाबाद, 2009.
3. उपाध्याय, आचार्य बलदेव, *भारतीय-दर्शन,* शारदामंदिर प्रकाशन वाराणसी, 2001.
4. शास्त्री, डॉ. राकेश, *वेदान्तसार,* परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली, 2002.
5. कुमार, शशिप्रभा, *आधुनिक परिपेक्ष्य में भारतीय दर्शन की प्रासंगिकता,* नाग प्रकाशन दिल्ली, 1993.
6. *ऋग्वेद, सायणभाष्यसहित,* वैदिक संशोधन मण्डल, पूना, 1941
7. शास्त्री, हरिदत्त एवं कुमार, कृष्ण (सं.) *ऋक्सूक्तसंग्रह,* साहित्य भण्डार, मेरठ
8. गोयन्दका, हरिकृष्णदास (संपा.),*ईशादि नौ उपनिषद्,* गीताप्रेस गोरखपुर, कोलकाता का संस्थान, छत्तीसवां पुनर्मुद्रण, संवत – 2074.
9. नारायण, हर्ष, *भारतीय सनातन संस्कृति–विविध आयाम,* न्यूभारतीय बुक कोर्पोरेशन, दिल्ली.
10. उपाध्याय, बलदेव, *वैदिक साहित्य और संस्कृति,* शारदा संस्थान, वाराणसी, 1989
11. गुप्ता, टी. एन., *भारतीय सभ्यता और संस्कृति का इतिहास,* न्यूभारतीय बुक कोर्पोरेशन, दिल्ली
12. *बृहदारण्यकोपनिषद्,* शाङ्करभाष्यसहितम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, सं. 2025.
13. मिश्र, आद्याप्रसाद (सम्पा.), सदानन्दः, *वेदान्तसारः,* द्वितीय संस्करण, अक्षयवट प्रकाशन, इलाहाबाद, 2000.
14. *श्रीमद्भगवद्गीता,* शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस, गोरखपुर, 2000.

•